

POCHWAŁA ZIELNIKA*

Appraisal of the herbarium

Janusz B. FALIŃSKI

Summary: On the occasion of looking for information in a herbarium in the University of Uppsala the author discusses the past and present significance of the herbarium serving as a basic source of information about species and the diversity of the plant kingdom. He points out to the immense amount of work performed by both professional and amateur scientists gathering „beautiful in their shape” sources of knowledge about the flora and the variability of nature.

Using as an example the species studied by himself the author discusses problems concerning the application of the notion of species. Further, he advocates the use of the herbarium as a source of knowledge about the changes in the occurrence of natural phenomena rare in the past and common today. Here he mentions the bisexuality and polygamy of the *Salix* genus which is, in principle, characterised by the monosexuality of individuals and the dioecy of species.

The author criticises the obscurantist attitude towards classical fields of science and their research tools and methodology.

In spite of the progress in scientific materials preservation techniques the herbarium is still a valid source of valuable information. Herbarium collections are like old books, they have to be constantly taken care of, both by scientific institutions and by society.

Key words: herbarium; study of plant variability; *Salix myrsinifolia*; dioecy; past and present significance of herbarium.

Prof. dr Janusz B. Faliński, Białowieża Stacja Geobotaniczna Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Sportowa 19, 17–230 Białowieża.

„Zbieranie roślin do zielnika może być robione w różnych celach: przede wszystkim jest to jeden z najlepszych sposobów zapoznawania się z roślinami otoczenia;...

... dla badacza fitogeografa zielnik jest zbiorem dokumentów, charakteryzujących dany teren, ponieważ zaś te dokumenty pozostają, praca ta może być zawsze sprawdzona lub poprawiona. Nagromadzenie tego rodzaju dokumentów w pewnym muzeum ma podobne znaczenie jak archiwum dla historyka”.

Bolesław Hryniewiecki – *Botanika I. Stopień III*
(W: *Poradnik dla Samouków*)

„Kolekcjonowanie, badanie i klasyfikowanie są zaledwie częścią poznawania roślin w tym

urozmaiconym miejscu wydarzeń. Opowieść i legenda o nich są żywotne w historii kraju, w którym wyrosły i na drodze, którą przemierzyły od zamierzonego dzieciństwa do cywilizowanej dojrzałości. Stary Człowiek stworzył całą tę różnorodność dla pożytku i przyjemności jego ludu, a my którzyśmy ją odziedziczyli, w pełni z tego cudu korzystamy”.

Annora Brown – *Old Man's Garden*
Tłum. cyt. fragment: Jarosław J. Faliński

*„Po raz drugi zakładam / zielnik wierszy /
Piszę piszę /*

*I coraz bardziej poznaję / choć się złotymi
liśćmi / zakryć / staram / zasumieć lasem / Że
to już kochany / nie zielnik
/ Że to już życia / popielnik”*

* Pamiętnik z podróży naukowej do Uppsali (1997)

WSTĘP DO APOLOGETYKI ZAMIAST ULUBIONEJ KRYTYKI I NEGACJI

Już napisano *Pochwałę głupoty*, *Pochwałę dobrej roboty* i *Pochwałę wieku dojrzałego*. W tragedii Szekspira Brutus i Antoniusz chwałą przewrotnie Juliusza Cezara, Apulejusz przeceenia własną księgę o magii, a Horacy siebie. Nieustannie chwali się władzę, kobiety, pieniądź i pogodę. Jeszcze nie napisano *Pochwały zielnika*, więc ja to czynię na miarę swoich umiejętności, bez przekory i wyrachowania.

Przedmiot mojej pochwały uchodzi dziś niesłusznie za przeżytek i przedmiot zajęcia staroświeckich uczonych, którzy nie chcą przyjąć do wiadomości, że pozyskanie wszelkiej wiedzy wymaga bezwzględnie pośrednictwa komputera, a nie tylko nieustannego wertowania zasuszonych fragmentów przyrody i porównywania ich z tym, czego jeszcze człowiek nie zdołał unicestwić.

Nie trzeba nikogo przekonywać, że zielnik, podobnie jak jakikolwiek fragment przyrody lub ułamek inskrypcji na kamieniu runicznym, nie jest doskonałą formą utrwalania rzeczywistości. Nie jest tym bardziej całą, żywą rzeczywistością, nie jest nawet całą martwą przeszłością. Ale pochodzi z ogrodu Starego Człowieka, który według legend indiańskich szczepów prerii, po części był słońcem, po części bogiem i po części człowiekiem. Stary Człowiek stworzył świat, który jest teraz naszym ogrodem. W bliższej nam tradycji Raj też był ogrodem.

KORZYŚCI I EMOCJE

Siedzę oto kolejny dzień w mieście Linneusza, choć nie w jego pracowni i nie nad jego zbiorami. Niecodzienne to dla mnie zajęcie w mojej specjalności naukowej, niekiedy jednak niezbędne. Temu, który wie czego szuka, zawsze dostarcza emocji i okazji do przemyśleń.

Pouczony zwyczajowo przez kustosa zbiorów, jak należy się z nimi obchodzić, przystępuję do poszukiwań. To, co mam przed sobą, gromadzili skandynawscy botanicy prawie dwa wieki. Przeglądam tylko arkusze zielnikowe zawierające kruche gałązki jednego z gatunków wierzb. Na jednych arkuszach umieszczone są

tylko gałązki z liśćmi, na drugich znacznie częściej gałązki z kotkami męskimi bądź żeńskimi. Niekiedy zbieracz ułożył na jednym arkuszu gałązki zarówno z krzewów męskich, jak i żeńskich, jeśli występowały w pobliżu. Raz na kilkadziesiąt arkuszy udaje się wytropić to, co mnie zainteresowało przed kilku laty, a co uważali już moi poprzednicy: gałązkę wierzby, na której wyrosły kotki z kwiatami obu płci. Zdumiewa mnie rzadkość tego zjawiska w przeszłości, udokumentowana właśnie analizowanymi przeze mnie arkuszami zielnikowymi. Na zbiorach suchych gałązek wierzb z kotkami szukam tropów zjawiska, które niespodziewanie stało się dziś powszechne, a którego natury i przyczyny pojąć nie potrafię, ale wobec którego spokojnie przejść nie mogę. Oto coś, co w przeszłości było osobliwością, dziś staje się trywialne i pospolite. Więc zapytuję siebie: Jaki czynnik spowodował, że niespodziewanie od kilku lat jedna czwarta lub nawet jedna trzecia ogólnej liczby krzewów występujących w lokalnej populacji przestaje reprezentować osobniki męskie bądź żeńskie, a przybiera cechy obu płci? I dlaczego to dzieje się właściwie powszechnie u tego jednego tylko gatunku wierzby – wierzby czarniawej?

Czy zdołam poznać zasięg i przyczyny tego, co nasi poprzednicy uważali bądź za osobliwość, bądź *lusum naturae*, czyli za wybryk przyrody, za formę teratologiczną, za anomalie lub wreszcie dowód trwającej jeszcze ewolucji? A może jest to swoista reakcja na zmiany w środowisku? Stwierdzenie to pozostaje banalnym domysłem, dopóty, dopóki nie potrafię wskazać czynnika odpowiedzialnego za to zjawisko i udowodnić jego roli na drodze doświadczalnej.

Tymczasem przeglądam kolejne fragmenty wierzby na niezliczonych arkuszach, czynię notatki, potem fascykuły zielnikowe przywracam do pierwotnego stanu, aby nie utrudniać pracy kolejnym badaczom.

Do zbiorów gromadzonych przez blisko dwa wieki odnoszę się coraz troskliwiej, odczytuję niezliczone etykiety, na nich nazwy tajemniczo brzmiących miejscowości, regionów i uroczysk w Szwecji, rzadziej w Finlandii i Norwegii. Próbuje sobie wyobrazić miejsca i warunki, w któ-

rych wytrwali floryści napotykali „moją wierzbę” w różnych porach roku i skwapliwie zbierali ją do zielnika. Najczęściej czynili to w lipcu, w porze wolnej od uniwersyteckich zajęć. Na północy Europy wypadało to w okresie rozluźnienia i rozkwitania krotek na gałązkach. Niekiedy jeszcze nie towarzyszyły kotkom liście, tylko ich pąki, częściej jednak występowały wraz z liśćmi, manifestując niepospolitą ich barwę i kształtów, i zapewne zapachów. Te ostatnie nie zdołały zakonserwować się wśród arkuszy papieru.

Próbuję też zrozumieć, co kierowało zbieraczami, że właśnie taki czy inny fragment krzewu pragnęli zachować do badań swoich i swoich następców.

KRZYŻ BOTANIKÓW I PASTOR WIERZB

Właściwe etykiety zielnikowe ujawniają często trud i wątpliwości badacza co do trafności oznaczenia gatunku. Zwykle zdumiewa wielką erudycją i intuicją tego, który swoje zadanie musiał wykonać, choć był znacznie skromniej wyposażony w pomoce naukowe niż my dzisiaj.

Jeśli któryś z nich popełnił przy tym nieścisłości lub błędy, następcy je prostowali, pozostawiając o tym informację na starszej etykiecie lub dołączając do niej nową. Zawsze czynili to z szacunkiem dla rozpoznania poprzednika, bez próby zatarcia jego diagnozy. Po kilku poprawkach czynionych w ciągu dwu wieków pod tym samym okazem, nierzadko okazuje się, że słuszność należy do pierwszego badacza.

Każdy niemal arkusz zielnikowy ze swymi etykietami to historia zmagania z niezwykle zmiennością przyrody, która właśnie na wszystkich niemal gatunkach wierzb, a na tej mojej wierzbie czarniawej w szczególności, naznaczyła swoje piętno.

„*Salix et Carex crux botanicorum*” mawiali najdawniejsi badacze utrudzeni próbą znalezienia porządku w bogatym królestwie wierzb i turzyc. Zresztą to nie jedyne tak bogate w gatunki rodzaje roślin, będące prawdziwym „krzyżem botaników”.

Owe okazy zielnikowe z kolejno doczepianymi etykietami to zapis zmagania badaczy z uni-

wersalnym, a przecież nie do końca jednoznacznym pojęciem gatunku, a bez którego to pojęcia niemożliwe byłoby powstanie i rozwój biologii, ani tym bardziej zrozumienie istoty ewolucji świata organicznego.

Choć dziś biologia dysponuje coraz lepszymi technikami badawczymi, nie może się obyć bez owego „staroświeckiego” zielnika.

Coraz częściej też zdajemy sobie sprawę, że wiele form życia, których poznanie jest niezbędne dla wyjaśnienia zawiłości jego rozwoju, zachowało się już tylko pod postacią zakonserwowanych okazów roślin lub zwierząt, że tworzone dziś banki genów są tylko jednym ze sposobów zabezpieczenia form życia dla przyszłych badaczy. Nie mamy przy tym pewności, że nowoczesne środki konserwacji lub utrzymania żywotności nasion, tkanek i komórek okażą się trwalsze niż owe rozłożone na papierze i zasuszone okazy roślin. Zresztą nie bez racji przyjmuje się, że postęp w technikach analizy materiałów biologicznych pozwoli w przyszłości jeszcze niejedno dowiedzieć się o zmianach w przyrodzie na podstawie okazów zbieranych i przechowywanych dla zgoła innych celów.

Pochylam się więc nad nimi jeszcze raz, jeszcze raz, coraz bardziej wdzięczny setkom naszych poprzedników. Jeden z nich, pastor S. J. Enander, poświęcił wierzbom całe swe życie. Badał też wierzbę w zbiorach Karola Linneusza. Wydawał specjalną serię zielnikową poświęconą wyłącznie wierzbom. Mawiał jeszcze dosadniej o trudnościach w badaniach wierzb („*Botanicorum crux et scandalum*”), zasłużył sobie na trwały przydomek „*Salix-prästen*” i taki też tytuł nosi książkowa biografia S. J. Enandera pióra Kurta Falcka, wydana w 1957 r.

Kilkunastu z tych badaczy zapisało się na trwałe w historii nauk botanicznych, inni znani są tylko w botanice szwedzkiej, niektórzy to zapewne lokalni miłośnicy flory opętani ciekawością i pasją kolekcjonerską. Ci ostatni też wnieśli swój wkład do nauki. Bez ich udziału kraje skandynawskie nie byłyby najlepiej poznanym pod względem florystycznym regionem świata. Piękne w swej prostocie, owoce ich pracy przechowywane są z pełną troskliwością, na równi ze zbiorami wybitnych i zasłużonych badaczy.

Kiedyś Szwecja lekkomyślnie pozbyła się na rzecz Anglii zbiorów zielnikowych Karola Linneusza – wielkiego swojego uczonego, twórcy podstaw systematyki roślin i zwierząt, dziś bardzo zabiega, aby chronić i pomnażać zasoby tych osobliwych dokumentów.

DEDYKACJA

Pochwała zielnika zrodziła się nie tylko ku czci tych, którzy cierpliwie przez blisko cztery stulecia budują fundamenty wiedzy o różnorodności przyrody, ale także przeciw obskurantom, którzy szansę na swój osobisty sukces upatrują w negacji osiągnięć i dążeń innych, którzy siebie mienią rzecznikami postępu, a innych etykietują przydomkiem staroświeckich badaczy.

POST SCRIPTUM

W Uppsali koszary wojskowe przejął Uniwersytet, bo społeczeństwo i rząd uznały, że przyszłość Szwecji zależy nie od wielkiej armii, lecz od rozwoju nauki. W dawnym areszcie znajdzie pomieszczenie magazyn starych książek i czasopism. Zapewne po to, aby w bibliotekach zwolnić miejsce na nowe wydawnictwa. Czy tej decyzji towarzyszy przekonanie, że no-

wsze dzieła są więcej warte od dawniejszych? Wgłębiając się w nowe dzieła, zwłaszcza artykuły publikowane w niezliczonych czasopismach z mojej dziedziny, mam coraz większe wątpliwości co do wartości i trwałości dorobku naszego pokolenia. Dochodzę do przekonania, że warto przywrócić pojęcie *przyczynka naukowego* i stosować je bezwzględnie do oceny wielu doniesień naukowych. One to wprawdzie drobniawo przedstawiają fakt według wypróbowanych wzorców, ale bez odniesienia do większej, złożonej całości. Oto temat możliwych dalszych dywagacji: „*Przyczynek do poznania przyczyn naszego nieuctwa i bezradności wobec przyrody podzielonej na nieograniczoną liczbę części*”.

A może areszt na starodruki usprawiedliwi powszechnie głoszone i wygodne przekonanie o utrudnionym dostępie do dzieł naszych poprzedników. Ośmiela to, by niejedno zapomniane odkrycie opisać jako własne.

Zadziwiające jest, że chętnie obcujemy ze starymi dziełami malarstwa, architektury, rzeźby i muzyki. Na stare książki niejeden z nas spogląda z obojętnością, a nawet z niechęcią, jakby obawiał się potwierdzenia niemiłych przypuszczeń, że to, co mówimy i myślimy, to już nie nasze słowa i nie nasze myśli.